

Om smeden Anders Karl og hans naturalistiske vildfarelser

Af Jens Glebe-Møller

I et af de mange bind *Collectanea* med Erik Pontoppidans optegnelser og afskrifter til Danmarks historie og kirkehistorie finder vi følgende¹:

»Relation om den Naturalistiske Strid i Lolland Anders Karl.

Anno 1730 rejste sig en Ild i Lolland, som dog nogle Aar havde ligget under Asken. En Grov-Smid, Anders Karl som derhos var ingeniør i adskillige Stykker, hafde forskaffet sig Anseelse hos den gemene Mand i Egnen med adskillige forborgne Konster, har opvackt stor Bevægelse, først i Byen, hvor han boede, nemlig udi Høyrebye af Søllested, et af Schoulenge sogne Annexer i Synderherred udi Lolland, og siden næste Egn ja endelig det gandske Land. Hans dristige Naturalistiske og Deistiske Raisonnemens hand i Begyndelsen i Stilhed har udladt sig med, er omsider med jo større og større Fræckhed, formedelst næstvedkommendes² Taushed, udbredt, og det saa aabenbare, at hand har samlet Bønderne i Byen tilsammen, tagende Bibelen med sig for at drive spot dermed. Dette er endelig kommen for Naboe-Præsters øren, saa at tvende af dem, for videre Forargelse at præcavere³ ere traadte i fælles Raad med hans Sogne-Præst, efter Smiddens Indkaldelse for dem i Præstegaarden. Og da hand er befunden i sit frække Væsen, formedelst Vedkommendes forige Taushed, fremturende, har samme tvende Naboe-Præster giort Bøn af deres Prædicke-Stoele for Smiddens Omvendelse og Forargelses Præcaution⁴. Da nu Smidden ingen Sag var given til Tingsvidners Erhvervelse, end sige nervere⁵ er hand vel paa Lande-Mode-Dagen af hans Præst for da værende Biskop fremstillet, effter Lande-Modet i Marie-boe-Kircke, men dog uden Sagens prima instantia forhen skete anhängiggjørrelse⁶ ved Provste-Retten,

1. Thott 736, folio., s. 226ff.

2. Dvs. nærmest vedkommende, formodentlig bispén, Jakob Lodberg.

3. Dvs. forebygge.

4. Forebyggelse.

5. Dvs. nærvær.

6. Skrivefejl for anhängiggjørrelse = indkaldelse for retten.

og saaledes paa et ubequem Sted, Tid og Maade, da hand forhen udi nogle Personeres beskedentlige Samtaler med ham i Mariæ-boe-Kircke samme Dag for og under Landemodet med saa stor Fræckhed havde negtet Sielens Udødelighed, og hvad deraf flyder (ej at melde andre flere Vildfarelser) at Præsterne har maattet bede de omkringstaaende, ikke at tage dem af nogen Forargelse men i den Sted bede til Gud for ham om hans overbeviisning og omvendelse. Da han dereffter er hiemkommen har hand endnu dristigere end tilforn i sit Bye-Mandskabs Samling udbreed forige Vildfarelser, helst da han af hans Adhærenter⁷ (der iblandt de fattige, som hand altid havde været særdeles gavmild imod) ved hiemkomsten ligesom med Triumph er modtagen. Endeligen er giordt Anstalt til Sagens forhør ved Provste-Retten, hvor der af Præster og Laicis⁸ var ført Vidner om hans Vildfarelser, som vare disse: (1) At intet af den Hell. Skrift var Guds Ord, uden hvor der staaer: Saa siger Herren. (2) At de 10 Bud vare vel Guds Bud, men dog kun med Løfte og Trusel om det timelige. (3) Negtede hand, at der var 3 Personer i Guddommen. (4) Negtede og at Jesus var Guds Søn, dog tilstod hand, at hannem at have været et helligt Menneiske. (5) Foregav hand, Menniskens Siæl var ikke udødelig, som hand ikke erkjendte nogen Siæl i Legemet uden det Veyr, hand inddrog af Luften og hand igien udblæste. Endelig negtede hand, det deraf flyder, De Dødes Opstandelse, Himmel og Helvede. Alle Vidnerne har paa Spørsmålet negtet, at hand enten var fra sin forstand, eller i det mindste Melancholisk, som hand og der ved sine Udflugter har vist sig baade ved Mund og Pen af Naturen spitsfindig, skjønt han formedelst Mangel paa Studia, det ikke ordentlig har kundet udføre. Og som han for Retten intet har forvent⁹ mod Vidnernes Udsigende, har hand ej heller vildet revocere sine Vildfarelser, da hand i sit Indleg det begierte og hannem udstedte Tings-Vidner har besvaret, er hand derpaa af Stifft-Amtmanden overtaladt at høre i tvende Geistliges Nærværelse et instrument fra Biskoppen oplæse, om muligt at overbevise ham og disponere ham til Gienkaldelse, det u-agtet, hand i sin Fræckhed er blevet saa fremturende, at en af de overværende Geistlige har begiert paa sin Risiko hans Arrest paa dette fremmede sted, for videre forargelse at præcavere. Derpaa er Sagen for hans Kongl. Majt. andraget og effter Kongl. ordre Anstalt giort, at Atheisten i Naschov¹⁰ skulle arresteres og imidlertid effter gjorde Ind-

7. Dvs. tilhængere.

8. Af laici (lægmænd)

9. Dvs. indvendt..

10. Nakskov.

deling af tvende næst omliggende Herreds-Præster dagligen besøges. Derpaa er hand effter den nye Biskops Besøgelse i Fængslet, i henseende til hans continuerlige Fræckhed effter Biskoppens Forslag og derpaa fulgte Kongl. Approbation udtagen af Arresten og overleveret i en Præstes huus, at hand ikke ved diverse methoder skulde confunderes¹¹ mere, end convinceres¹², det u-agtet, hand dog er blevet fremturende i sin Vildfarelse, hvor beskedentlig, dog alvorlig, hand end ved Naturens til Skriffdens Lius er ledsaget, uanseet hand ellers i Huuset har været tjenstagtig. Midlertid da samme Præstes (Mag. Blicher i Stokkemarke) huus ved u-lykkelig Ildebrand var lagt i Aske og Præsten derpaa var overreist¹³ at søge nogen Refusion for hans skade, er Atheisten i hans Sygdom af Stedets Capellan tilbudet Guds Naade, den hand modtvillig har forskudt, som hand ingen af hans Vildfarelser har vildet tilbagekalde. Men alligevel hand i sin Vantro og aabenbare Fornegtelse er død, er hand dog i Sogne-Præstens Absence formedelst en viss verdslig Mands saa kaldede forsigtighed, paa Kierckegaarden bleven begravet. Effter hans død er ilden formedelst vedkommendes¹⁴ foranstaltning, der i Egnen dæmpet, at den ej mere udbryder«.

Vi kender en del til smeden Anders Karl fra Højreby på Lolland og til den »ild«, hans vildfarelser antændte. Ud over den her meddelte »relation« har Pontoppidan også en anden noget afvigende beretning, på dansk, tysk og latin, i et andet bind af *Collectanea*, der rummer forarbejderne til fortsættelsen af hans danske kirkehistorie.¹⁵ Denne beretning blev i dansk gengivelse sammenskrevet og trykt af P.F.Suhm i hans *Nye Samlinger til den danske Historie*, bd. 3, Kbh. 1793.¹⁶ Og endelig har vi Poul Rogerts meget udførlige fremstilling af hele sagen i hans store samling af *Documenter som kan tiene til Nakskovs Historie Udskreven af Originalerne ved Poul Rogert 1747*.¹⁷ På grundlag af Rogert berettede allerede P. Rhode om Anders Karl i sine *Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie* I, Kbh. 1776.¹⁸ I sin genudgivelse af Rhodes bog (Kbh. 1859) benyttede også J.J.Friis sig

11. Forvirres.

12. Overbevises.

13. Dvs. rejst over eller bortrejst.

14. Her formentlig biskop Ramus.

15. Ny kgl. Saml. 737, folio, under året 1730 med henvisninger i en samtidig hånd til sidetallene i Thott 736, folio. Suhm henfører uden begrundelse beretningen til 1733.

16. S. 299f.

17. Thott 730, folio.

18. S. 348ff.

af Rogerts optegnelser i sin beretning om smeden i Højreby¹⁹, men inddrog dog øjensynligt også Suhms gengivelse af Pontoppidans beretning. Hverken Suhm, Rhode eller Friis har tilsyneladende kendt den her meddelte »relation«, som i hvert fald på nogle punkter supplerer vore øvrige kilder. Den mest pålidelige af de i forvejen kendte må i øvrigt være den i Rogerts samlinger, der muligvis er skrevet af Poul Rogert selv, som på det tidspunkt, hvor begivenhederne fandt sted, var kapellan i Nakskov.²⁰ Og hvad gik så det hele ud på?

I følge beretningen hos Rogert var Anders Christensen Karl født i Abbed i Stokkemarke sogn. Hans fader hed selvfølgelig Christen, men tilnavnet Karl (eller Carl) kommer efter hans egne oplysninger i nedennævnte skriftlige redegørelse fra, at han skulle nedstamme fra en uægte søn af den svenske konge Carl VI. Han bliver beskrevet som liden af vækst, med tyndt, glat sort hår og et mørkladent, magert ansigt. Åbenbart var han en dygtig smed, der også havde forstand på at lave og reparere ure – jf. at han i den her meddelte tekst kaldes »ingeniør i adskillige Stykker«. Da han havde tabt en proces, som han havde ført mod sine bymænd i Højreby om et stykke jord, der lå ved hans hus, er han angiveligt begyndt at spekulere over verdens tilskikkelser, og disse spekulationer førte ham efterhånden til at forkaste den officielle kristne religion og ledte ham til det, der i den her meddelte tekst kaldes »naturalistiske og deistiske raisonnemens«, som han åbenbart ifølge teksten har vundet gehør for hos bønderne på egnen og efterhånden i »det ganske land« (hvormed der vel menes Lolland). Som det også fremgår af vores tekst og af beretningen hos Rogert blev han indkaldt for sin sognepræst – hans navn var Thomas Winther – i Skovlænge, og her forsøgte Winther og to nabopræster at få smeden på bedre tanker, men uden held. Winther får ham så fremstillet for biskoppen, Jakob Lodberg (1672-1731), på landemodet i Maribo, hvor han åbenbart – ifølge vor tekst – både før og på selve landemodedagen har »negtet Sielens Udødelighed, og hvad deraf flyder (ej at melde flere andre Vildfarelser)«.

19. S. 261ff.

20. Strengt taget findes der to sæt beretninger i Rogerts samling. Det første sæt går fra s. 533 til 546 og består hovedsageligt af vidneudsagn mod Anders Karl fra de lokale præster, som gentages i Rogerts beretning fra s. 546 til 560, der indledes med en kort biografi over Anders Karl, hvorefter følger afskrifter af provsterettens forhandlinger og en række af de her omtalte dokumenter og breve i sagen. Det er dog muligt, at forfatteren til beretningen har været nedennævnte Jacob Borreby, der på samme tid ligeledes var kapellan i Nakskov, og som så kunne tænkes at have videregivet den til Rogert. Det fremgår af en passus i den, at forfatteren har besøgt Anders Karl i arresten i Nakskov, og det har i hvert fald Borreby gjort, jf. nedenfor.

Skal vi tro vores tekst, er han fra landemodet draget i triumf til Højreby, hvor han havde fået tilhængere, også blandt de fattige.

Efterfølgende har pastor Winther forsøgt at få ram på Anders bl.a. ved at opfordre til at lade ham bandlyse. Men biskoppen nøjedes i første omgang med at mane præsterne til besindighed og til at forsøge at påvirke smeden. Til sidst blev han imidlertid nødt til sammen med stiftamtmanden (fra 1722 til 1735), Georg Ernst von Reichow, at nedsætte en provsteret under forsæde af provst Nicolai Edinger (som biskop Balle i øvrigt er opkaldt efter) i Vestenskov. Provsteretten trådte sammen i »Græshave Convent Kirke« den 20. sept. 1730 og igen den 18. oktober samme år, og det er referaterne fra denne ret, vi kender fra Rogerts samling af dokumenter. Der blev opstillet en lang række »Quæstiones probandæ«: om religionen, om Gud, om treenigheden, om Jesus Kristus, om dåben, om nadveren plus nogle tillægsspørgsmål om kirkegang og gudstjeneste og øvrighed m.v. Fem lollandske præster, deriblandt selvfølgelig Thomas Winther, og fem lægmænd skulle aflægge vidnesbyrd om smedens syn på disse mange spørgsmål, og selv skulle han fremkomme med en skriftlig besvarelse af dem. Såvel præster som lægmænd bevidnede, at han havde fremført de synspunkter, som er opregnede i vor teksts 5 (eller 6) punkter. Der mangler dog på denne liste i hvert fald ét. Han og vidnerne var nemlig også blevet spurgt om hans syn på nadveren. Og hvad han mente om »Altarens Sacramente« fremgår af Hans Ericssens, »Huusmand i Højreby«s vidnesbyrd: »Angaaende Altarens Sacramente da hafde hand sagt: Brød og viin hvormeget de (præsterne – JG-M) velsignede det blevidt dog brød og viin, hand hafde joe sielv gjort Jernet som brødet blev baged i«!

Efter at nu alle vidner var blevet hørt, skulle Anders som nævnt svare skriftligt. Det gjorde han i en længere redegørelse, dateret 18. oktober 1730²¹, hvori han gjorde rede for sine synspunkter og for sit syn på kontroversen med pastor Winther. Hans senere biograf, ovennævnte J. J. Friis, fandt smedens svar »meget klogt affattede«, men i dag må man nok give provsteretten medhold i, at de ikke ligefrem var lysende klare. F.eks. skulle han besvare følgende tillægsspørgsmål: »Hvorfor han gik til Kirke? Hvad han dømmer om Kirkegang, Sang og Gudstieneste«? Hans skriftlige svar lød: »om Gudstieniste, ønskede ieg gierne at giøre, men jeg seer Alt Kiød virker for sit eget livs ophold, men Gud tiener dem alle. Om Kirkegang, da hafde ieg vel meere svar, saavel af Guds ord, som fornuftens lys. Men fremstiller det 3. bud. Om Sang er

21. Anf. håndskrift, s. 553a – 555a

lidet hos en bedrøvet«. Meningen med svarene synes at være, at man ved »Gudstjeneste« ikke skal forstå menneskers tjeneste for Gud, men Guds for mennesker. Og mht. kirkegangen nøjes han med at henvise til det 3. bud (efter Luthers tælling): kom hviledagen i hu, at du holder den hellig. Hvad salmesangen angår må det kryptiske svar betyde, at den som virkeligt er bedrøvet finder ikke trøst i at synge salmer. Det sidste tillægsspørgsmål lød: »Om han troede Øvrigheden være sadt af Gud og hafde magt til at straffe Misdædere og lovens overtrædere og Sabbathens overtrædelse som med anden straf, saa og med Gabestokken, som han har veigred sig ved at gjøre Jernet til?«. Hertil lød smedens skriftlige svar:

»Om Øvrighed, jeg troer, at den allermægtigste Gud selv af faderlig naade har indsadt hans Kongl. Mayestet, som een Guds tienere, og har givet ham magt på jorden at gjøre levende og døde; thi Kongens Vrede er dødsens bud. Jeg tror ogsaa at Gud og Kongen har indsadt alle øvrigheds personer, og ieg vil bede af hiertens grund, at dende almægtige Gud vil give alle sin hellig aand, som er forstand og visdom til at regiere, hver i sin Stand, efter Guds behag og Villie«. Men så fortsætter han med disse dunkle linier, der dog tydeligvis har en øvrighedskritisk brod: »men ieg for på havet og saa Sviagtighed, jeg vankede paa jorden og saa Lovens overtrædelser, da bejamrede jeg mig meest over Kongen Og dend Fattige«! Og om gabestokken hedder det videre: »At ieg vegrede mig ved at gjøre Jernet til gabestokken. Jeg frygtede for at ieg skuld af skrøbelighed selv blevet dend første, i snee og frost staaed der i, saasom Gud har paalagd mig et kors i snee tider, og sær i frost, at ieg ikke kand gaae over Stue gulved som er een Usynlig skade i mit laark. Mere prosaisk: den stakkels smed havde gigt, som han især mærkede til om vinteren!

Utilfreds med smedens skriftlige svar stiller provsteretten ham så en række spørgsmål, som han skal besvare mundtligt. F.eks. »Hvortil nytter Daaben?« Og: »Hvad nytter Alterens Sacramente?« Ud for begge spørgsmål står i Rogerts referat: »hand sagde vredagtig hand kunde ikke svare«. Længere kommer provsteretten så ikke, men biskop Lodberg går nu direkte ind i sagen og skriver et længere brev, dateret Odense 31. januar 1731 (Lolland-Falster hørte til Fyns stift) til »Kære Anders Carlsen«, hvori han forsøger at bringe smeden på bedre tanker – igen uden held. Det er dette brev, der i vor tekst omtales som »et instrument fra Biskoppen«, der blev oplæst for ham. Ifølge samme tekst har en af de tilstedeværende gejstlige ønsket at arrestere ham »på dette fremmede sted«, men det synes ikke at være sket i første omgang. Imidlertid får stiftamtmanden og biskoppen så udvirket en kgl. resolution af 26.

oktober samme år, som befaler, at Anders Karl skal sættes i fængsel i Nakskov og efter omgang undervises af præsterne i Nørreherred, hvori Nakskov ligger. Blandt de præster, som besøgte og underviste ham i fængslet, var også førnævnte Jacob Borreby (se note 17). Heller ikke præsternes undervisning gjorde indtryk på smeden, og så forsøgte også Lodbergs efterfølger som biskop, Christian Ramus (1716-85), sig. Han aflagde besøg hos Anders i fængslet og belærte ham bl.a. om, at alt det gode stammer fra Gud og alt det onde fra djævelen, løgnens fader osv., men fik kun det svar: »Ja ham gad ieg nok seedt«!²² Biskoppen udvirker derpå via kongen, at smeden bliver løsladt og får ophold hos pastor Blicher i Stokkemarke, men som det fremgår af vor tekst, lykkes det heller ikke pastor Blicher at overbevise Karl om hans vildfarelser. Hvad ingen af vore øvrige kilder meddeler er, at Blichers kapellan også har gjort et forsøg i sognepræstens fravær p.gr.a. den nedbrændte præstegård, men igen forgæves. Anders Karl er død »i sin Vantro og aabenbare Fornegtelse«, i 1733.²³ Det er interessant, at ifølge vor tekst har Anders Karl ikke alene haft tilhængere blandt de lollandske bønder og de fattige på egnen, men »en viss verdslig Mand« har også holdt hånden over ham og udvirket, at han på trods af sin vantro er blevet begravet på kirkegården. Det er umulig at vide, hvem denne verdslige mand var, men sandsynligvis er der tale om en af de mange herremænd eller godsejere på egnen. Det lader sig heller ikke afgøre, hvem forfatteren til vor beretning er, men han har i hvert fald været vel orienteret om hele historien, og de mange latinismer eller franske ord viser, at han har været en studeret person – sandsynligvis en præst, der har været vred over, at »næstvedkommende«, biskop Lodberg, var så længe om at skride ind, men til gengæld har været tilfreds med, at »vedkommende«, biskop Ramus, har fået ilden dæmpet!

Hvis vi ser på Anders smeds her opregnede vildfarelser såvel som på dem, der fremgår af vidnesbyrdene i provsteretten og hans eget skriftlige indlæg, så er det som at læse standardrepertoiret fra Den Tidlige Oplysnings radikale kirke- og religionskritik. Det er for så vidt med fuld ret, at vor anonyme beretter karakteriserer dem med etiketterne »naturalistiske«, »deistiske« og »atheistiske«. Sådan så det etablerede præsteskab og universiteternes teologer nemlig på religionskritikken. Hvis man dengang, i 1700-tallets begyndelse (eller tidligere), forcastede treenighedsdogmet eller benægtede Jesu guddommelighed, så var man i deres øjne ateist – selv om Anders Karl og andre af hans

22. Ifølge Pontoppidans anden beretning, optrykt hos Suhm.

23. Ifølge Suhm, jfr. her note 15.

ligesindede ikke ville benægte Guds eksistens. En løsning, set med teologernes øjne, kunne så være at erklære en mand som Anders Karl for sindsforvirret, og der skal have været planer om at sende ham i »dårekisten«.²⁴ Men lægmændene i provsteretten bevidnede, som det fremgår af vor tekst, at han hverken »var fra sin forstand eller i det mindste Melancholisk«. Og selv erklærede han om spørgsmålet i sin skriftlige redegørelse: »Gud bedre mig, at jeg er ikke viis, thi hvor Daaren (er), der høres mange ord«. Det var, som J.J.Friis bemærker, »en velfortjent Snært til hans Modstanderes Ordgyderier«!

Blandt Anders Karls vildfarelser var det nok hans fornægtelse af sjælens udødelighed, »og hvad deraf følger«, som vakte præsternes største forargelse – vi læser i kilderne igen og igen med varierende ordvalg om denne vildfarelse. Fra Den Tidlige Oplysning i anden halvdel af 1600-tallet og fremefter var fornægtelsen af sjælens udødelighed et kernepunkt i religionskritikken.²⁵ Og omvendt straffede autoriteterne, de gejstlige som de verdslige, den åbenlyse fornægtelse af sjælens udødelighed med hårde straffe.²⁶ Forkastede man læren om sjælens udødelighed, så havde man jo dermed nemlig ikke bare fornægtet en væsentlig del af den kristne tro, man havde også undermineret gejstlighedens og i ét dermed den verdslige øvrigheds mulighed for at disciplinere befolkningen med henvisning til straffe, henholdsvis belønninger, i det hinsidige. Den, som forkastede læren om sjælens udødelighed, var derfor ikke blot en religiøs oprører, han eller hun var det også i politisk eller social forstand.

Var Anders Karl så en sådan oprører? Det er svært at vide på næsten 400 års afstand. Men at der har været sociale eller politiske overtoner i hans historie fremgår jo alene af, at bønderne og de fattige sluttede op om ham. En af præsterne vidnede i provsteretten om ham, at han mente, »at mange havde dend troe han har, men torde kun ikke være dend bekiendt«. Eller omvendt af, at de lollandske præster med pastor Winther i spidsen tog så hårdt på vej og også fik inddraget de verdslige autoriteter: stiftamtmanden og kongen selv. Ejendommeligt nok lader det til, at en topembedsmand som biskop Lodberg længst muligt har forsøgt at dæmpe gemytterne, og også hans efterfølger biskop Ramus har villet fare med lempe. Men hvad hele »den naturalistiske strid på

24. Ifølge Suhms gengivelse af Pontoppidans anden beretning.

25. Se mine bøger *Vi fornægter Gud og foragter øvrigheden*, Kbh. 2004 og *Struensees vej til skafottet*, Kbh. 2007.

26. Jf. min afhandling, »Udødeligheden er Dommen« – om sjælens udødelighed«, *Dansk Teologiske Tidsskrift* 1/2005, s. 65ff.

Lolland« viser er, at der i begyndelsen af 1700-tallet rundt omkring i Europa og altså også i de dansk-norske riger har været en opposition mod den officielle kristendom og kirke og dermed mod de politiske magthavere. Det er svært at forestille sig, at smeden i Højreby skulle have læst eller har kunnet læse samtidens religionskritiske bøger på engelsk, tysk eller fransk, men han har – ligesom f.eks. degnen Christian Mundt, også fra Lolland og på samme tid²⁷ – ment, at den ortodoks-lutherske kristendomsopfattelse havde udspillet sin rolle. Og således har også han trods sin »Mangel paa Studia« ydet et bidrag til »oplysningens tidsalder« og – hvis vi nu skal tage munden lidt fuld: – været med til at bringe Lolland ind på det idéhistoriske verdenskort!

Summary

In Erik Pontoppidan's many *Collectanea* relating to Danish history and church history we find two reports on a certain smith, Anders Carl, who around 1730 caused a considerable stir on the island of Lolland. Anders Carl denied or made fun of several Christian dogmas, including that of the Trinity or of the immortality of the soul. Also he seems to have held rather derogatory views on the secular authorities. Apparently he had followers in his home town but the local clergy managed to get him put on trial for an ecclesiastical court and later, at the intervention of the king, imprisoned in the town of Nakskov. Even after his release from prison, through the intermediary of the bishop, he held on to his »naturalistic and deistic« points of view and died as a »non-believer« in 1733. In the present article the first and hitherto unpublished report of Pontoppidan is transcribed and commented on through means of other contemporary or almost contemporary sources. Altogether, the affair of Anders Carl shows that »The Radical Enlightenment« had its lay followers also in the remoter parts of the Realm of Denmark-Norway.

27. Se om ham den noget ufuldstændige beretning i Ludvig Helweg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* I, Kbh. 1851, s. 571ff. Om Mundt har både Pontoppidan i sine *Collectanea* og Rogert i sine *Documenter* samlet meget stof. Se også Martin Lausten, *De fromme og jøderne*, Kbh. 2000, s. 84-90.